

Zelfbewustzijn volgens Cassam

Chris van der Blonk, student CKI aan de Universiteit Utrecht

Op 28 januari bracht de gerenommeerde filosoof Quassim Cassam een bezoek aan de Universiteit Utrecht om toelichting te geven bij zijn in 1997 verschenen boek 'Self and World'. Dit boek is bestudeerd bij een filosofievak over zelfbewustzijn en de studenten kregen nu de mogelijkheid om met de schrijver van gedachten te wisselen. Chris van der Blonk, ook student, was erbij, sprak met de professor en schreef dit kritische artikel.

In de eerste plaats moet gezegd worden dat 'Self and World' geen makkelijk boek is. Het is een aaneenschakeling van argumenten en afwegingen waarbij de lezer nauwelijks een adempauze wordt

ge Gund. Quassim Cassam is echt een *philosopher's philosopher*, die midden in de Oxford-traditie staat en geprezen wordt om zijn strikte en rechtvaardige argumentatie. In het begin van zijn studietijd werd hij gegrepen door de argumentatie in 'The Bounds of Sense' (1966), een verhandeling over de filosofie van Kant geschreven door P.F. Strawson. Enkele jaren later promoveerde hij bij diezelfde Strawson op het onderwerp 'transcendentale redeneringen'.

In zijn boek verdedigt Cassam de these die hij zelf 'het materialisme over het zelfbewustzijn' noemt. Dit houdt in dat zelfbewustzijn begrepen moet worden als het introspectief bewustzijn van het eigen denken, waarbij het eigen zelf ervaren wordt als een materiële entiteit. Het is volgens Cassam een *noodzakelijke* voorwaarde voor zelfbewustzijn dat het een bewustzijn is van het zelf als een *fysiek object* (omgeven door andere fysieke objecten). Hierbij hanteert Cassam het begrip 'fysiek object' zoals Locke dat ooit heeft gedefinieerd, namelijk dat een fysiek object een vorm heeft, een plaats inneemt en vast is. Hij zegt dus dat een subject zich pas bewust kan zijn van zichzelf, wanneer hij zich ook bewust is van zichzelf als een vast object dat driedimensionale ruimte inneemt.

Dit is een stevige claim die indruist tegen bijna alle filosofische theorieën omtrent zelfbewustzijn en verdient een sterke onderbouwing. Simpel gezegd wordt in de meeste gevallen zelfbewustzijn in de filosofie gezien als bewustzijn van het eigen bewustzijn. Hierbij kan in de ene context de nadruk liggen op het 'eigene' van het bewustzijn, dus bewustzijn van het *zelf* en in een ander geval juist op het bewustzijn van het *bewustzijn* (toestand-zelfbewustzijn), zoals bijvoorbeeld het jezelf bewust zijn van het hebben van een bepaalde gedachte. Dat een subject zich bewust moet zijn van zichzelf als object om zelfbewust te kunnen zijn, wordt zelden onderschreven.

Om zijn these aannemelijk te maken moet Cassam dus beargumenteren waarom je jezelf als object moet zien om bewust te kunnen zijn van jezelf als subject. Zo ook moet hij kunnen aantonen dat zelfbewustzijn zonder lichamelijk bewustzijn onmogelijk is. Cassam brengt hiervoor drie transcendentale hoofdargumenten in stelling die op een vernuftige wijze in elkaar haken.

Allereerst geeft hij het objectiviteitsargument waarin de zogenaamde objectiviteitsvoorwaarde aangenomen wordt.

Die stelt dat het een voorwaarde is voor zelfbewustzijn dat op z'n minst een aantal van de percepties van een subject te beschouwen zijn als percepties van objecten. Om hiertoe in staat te zijn, stelt Cassam, is het nodig dat een subject de intuïtie heeft zelf een fysiek object te zijn. Of zoals hij het zelf zegt: 'perceptie van objecten in de *weighty sense*

vereist bewustzijn van jezelf *qua* subject als fysiek object.' Met objecten in de *weighty sense* bedoelt Cassam bepaalde dingen die kunnen worden waargenomen, maar die ook kunnen bestaan zonder waargenomen te worden.

Het eenheidsargument is het tweede hoofdargument in 'Self and World' dat geïnspireerd is door P.F. Strawson. Hierin wordt gesteld dat zelfbewustzijn vereist dat een subject in staat moet zijn om verschillende ervaringen op verschillende tijdstippen toe te schrijven één ding, namelijk aan zichzelf. Hiervoor is een eenheidsbewustzijn nodig van datgene waaraan de ervaringen worden toegeschreven. Om zo'n eenheidsbewustzijn mogelijk te maken is het noodzakelijk dat een subject de capaciteit moet hebben om objecten te kunnen ervaren in de *weighty sense*. Waar het objectiviteitsargument de link tussen zelfbewustzijn en het eigen zelf als een object ervaren al in feite veronderstelt, wordt deze link in het eenheidsargument expliciet beargumenteerd.

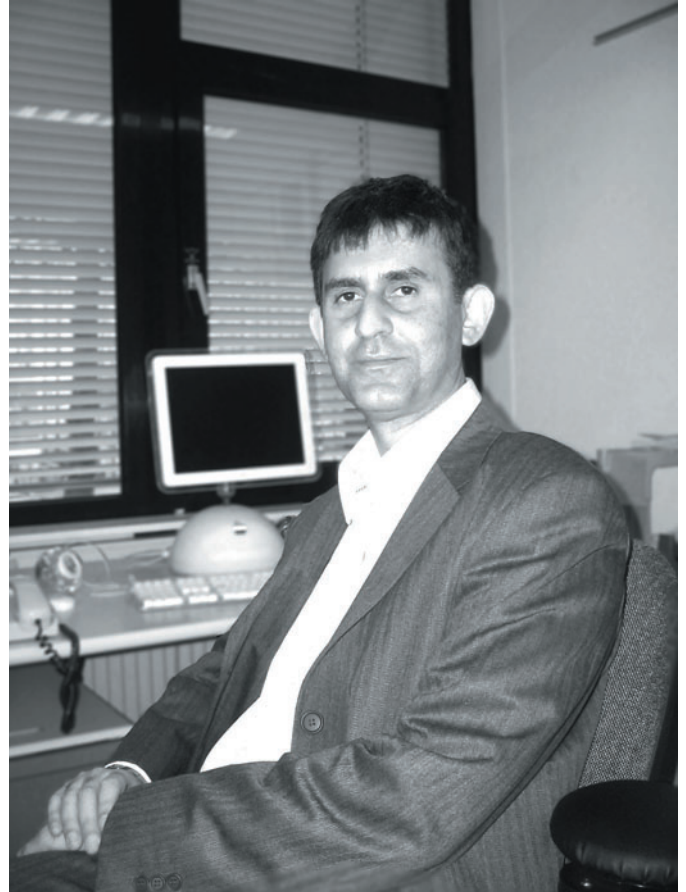
Als derde en laatste argument levert Cassam het identiteitsargument. Dit argument stelt dat het bewustzijn van zichzelf als een fysiek object een noodzakelijke voorwaarde is voor het bewustzijn van iemands eigen identiteit als het subject van verschillende ervaringen. Om zelfbewust te kunnen zijn moet een subject op een of andere manier zichzelf begrijpen als een spatio-temporeel gelokaliseerde continuïteit, een plek waaraan de eigen gedachten en ervaringen kunnen worden toegeschreven. Deze plek dient volgens Cassam een fysiek object te zijn. De conclusie van het identiteitsargument is in feite bedoeld om de premisse van het objectiviteitsargument te leveren. Het argument levert ook de voorwaarden voor de zelftoeschrijving van ervaringen aan het eenheidsargument.

Een eerste vraag die je kunt stellen is waarom de plek waar ervaringen aan worden toegeschreven een fysiek object moet zijn. Natuurlijk is het nodig voor een subject om zichzelf te kunnen lokaliseren ten opzichte van de wereld en een eenheid te vormen, maar daarvoor hoeft het niet intrinsiek zijn fysieke kwaliteiten te kennen. Hierop zou Cassam kunnen antwoorden dat je dan niet de werkelijkheid van illusies kan onderscheiden, maar is dit wel noodzakelijk voor zelfbewustzijn? Bewustzijn van eigen gedachtecronkels en illusies behoort juist tot het zelfbewustzijn. Alleen voor lichamelijk bewustzijn is dit wellicht nodig, maar bewustzijn van het eigen lichaam zegt niets over het *hebben* van dit bewustzijn. Er valt wat voor te zeggen dat

Cassam de definitie van zelfbewustzijn impliciet oprekt om zo tot z'n eigen conclusie te geraken.

Een andere vraag is van psychologische aard. Is bewustzijn van jezelf wel noodzakelijk voor de waarneming van *weighty* objecten? Zo is er bij baby's in de eerste maanden van hun leven al duidelijk sprake van een verwachtingspatroon dat objecten zullen blijven bestaan ook al worden ze korte tijd niet waargenomen. Van zelfbewustzijn is in die eerste maanden nog geen sprake en bij dieren wordt ditzelfde effect (object-permanentie) waargenomen. Hier komen we gelijk bij een snerende opmerking die geplaatst werd in een zeer negatieve recensie in het blad 'Mind', namelijk dat in de bibliografie van 'Self and World' waarin zo'n 125 publicaties staan, maar één verwijzing staat naar een publicatie uit de cognitieve psychologie. Blijkbaar neemt Cassam de bevindingen uit empirisch onderzoek niet erg serieus bij de vraag naar wat zelfbewustzijn nu eigenlijk is. Wanneer de professor nog eens geconfronteerd wordt met deze recensie stelt hij dat de recensent niet goed het doel van zijn hele onderneming heeft begrepen. Het doel was om door middel van transcendentale argumentatie aan te geven wat er nodig is om überhaupt te kunnen spreken over zelfbewustzijn en hier is geen empirische data voor nodig. Aan de ene kant heeft Cassam hier gelijk in, want het is altijd aan te raden om eerst het conceptuele kader vast te stellen voordat men onderzoek gaat doen. Aan de andere kant is het zo dat de conclusie die in 'Self and World' wordt afgeleid een hypothese oplevert die zeker empirisch getoetst kan worden. Wanneer Cassam beweert dat het *noodzakelijk* is voor zelfbewustzijn dat een subject zichzelf vat als een fysiek object is één overtuigend tegenvoorbeeld al voldoende om deze these te falsifiëren. Cassam is zich hier natuurlijk terdege van bewust en geeft in zijn lezing zelf al een tegenvoorbeeld.

In 'Self and World' heeft Cassam het over proprioceptie, wat het gevoel van het lichaam van een subject is dat hem in staat stelt te weten waar en in welke stand zijn lichaamsdelen zich bevinden. Nu wil het geval dat er een aantal mensen op de wereld proprio-blind is. Zij krijgen alleen informatie over de stand van hun lichaam door middel van visuele perceptie. Deze mensen ervaren hun lichaam dus alleen indirect. Het is voor hen onmogelijk om hun lichaam direct als fysiek object te ervaren, terwijl ze geen enkel gebrek aan zelfbewustzijn vertonen. Is hiermee de these dan niet onhoudbaar geworden? Cassam vindt (natuurlijk) van niet. Zijn verdediging luidt dat die mensen later in hun leven proprio-blind werden en dat ze hun zelfbewustzijn wellicht op het lichamelijke bewustzijn uit hun verleden baseren. Een andere reactie zou kunnen zijn dat bij de bekende gevallen er nooit sprake is van een gehele verdwijning van de proprioceptie en dat ze dus wel iets meekrijgen van hun lichaam. Cassam meent blijkbaar dat er maar een gedeeltelijk bewustzijn van je lichaam nodig is om zelfbewust te kunnen zijn. Beide reacties zijn niet erg sterk, want in beide gevallen is er hoogstwaarschijnlijk geen volledige overeenstemming tussen

Quassim Cassam

het werkelijke en het objectieve lichaam dat men denkt te zijn. Een andere aanpak van deze problematiek komt van Merleau-Ponty. In 'Self and World' wordt verwezen naar deze Franse filosoof, omdat hij ook de lichamelijke van het subject voorop stelde. Cassam zegt dat hij net als Merleau-Ponty het gewaarworden van het *zijn* van een lichaam als noodzakelijke voorwaarde ziet voor zelfbewustzijn in plaats van het *hebben* van een lichaam. Hier is zeker een link te leggen met Merleau-Ponty, alleen verschilt de betekenis van het woord *lichaam* bij de verschillende filosofen in deze context. Merleau-Ponty maakt een strikt onderscheid tussen het *doorleefde* lichaam van het subject en het objectief fysieke lichaam van het subject. Het verschil wordt duidelijk bij een fenomeen als fantoomledematen. Hierbij ervaart een subject één of meerdere ledematen die er in werkelijkheid helemaal niet zijn. Hier is, zoals dus wel vaker wordt geconstateerd, maar een gedeeltelijke overeenstemming tussen de ervaren en de objectieve werkelijkheid.

Wanneer we kijken naar zelfbewustzijn in fenomenologische traditie, waartoe Merleau-Ponty behoort, zien we nog een ander onderscheid. Het onderscheid tussen prereflectief en reflectief zelfbewustzijn. Prereflectief zelfbewustzijn is hierbij de primaire vorm van zelfbewustzijn dat in elke ervaring aanwezig

is. Van reflectief zelfbewustzijn is sprake wanneer een subject conceptueel over zichzelf of over eigen gedachten en ervaringen nadenkt. Om duidelijk te maken wat prereflectief zelfbewustzijn nu precies inhoudt, is het verstandig een stapje terug te doen in de tijd en te kijken hoe de achttiende-eeuwse filosoof David Hume worstelde met het fenomeen zelfbewustzijn.

In bijna alle verhandelingen over zelfbewustzijn is het gebruikelijk om te verwijzen naar een beroemde passage uit 'A Treatise of Human Nature' van Hume. Laat ik geen spelbreker zijn:

'For my part, when I enter most intimately into what I call myself, I always stumble on some particular perception or other... I never can catch myself without a perception, and never can observe anything but the perception.'

Het is de vraag wat Hume had verwacht tegen te komen toen hij in zichzelf keerde. Daadwerkelijk een substantiële *zelf*? Een soort homunculus die opkomende gedachten dirigeert en zintuiglijke waarnemingen aanschouwt? Die komt hij niet tegen en concludeert hieruit dat het enige dat zijn zelfbewustzijn constitueert percepties en gedachten zijn.

Is dit een juiste voorstelling van zaken en is dit de enige conclusie die er te trekken valt? Nee, want Hume zag hier wat over het hoofd. Wat hij wel zal moeten toegeven is het feit dat het *zijn* ervaringen of percepties waren die hij onderzocht, want hoe kan hij anders de gevonden percepties aan *zichzelf* toeschrijven? Dit kon hij alleen doen door de aanwezigheid van een onmiddellijk zelfbewustzijn (wat hij niet scheen te kunnen vinden). Dit wordt de zogenaamde 'self-giveness' van ervaringen genoemd.

Een *zelf* buiten het bewustzijn of ervaring is er niet te vinden. Die ligt er als het ware juist in besloten. Het is het 'eerste persoonsperspectief' dat we allemaal ontegenzeggelijk bezitten. Dit perspectief stelt ons in staat om ervaringen uit het verleden aan *onszelf* toe te schrijven. Hiervoor is het niet nodig onszelf als object te zien, maar is het voldoende om de mogelijkheid te hebben om ons op elk moment gewaar te worden van ons subject-zijn.

Natuurlijk is het nuttig voor een subject zichzelf in reflectie te kunnen begrijpen als een object. Dit stond niet ter discussie. Wat wel ter discussie stond is de vraag of het voor een subject noodzakelijk is om zichzelf te vatten als object om überhaupt zelfbewust te kunnen zijn. Hier heeft Cassam mij niet van kunnen overtuigen, maar 'Self and World' is zeker een interessant filosofisch werk dat de moeite van het lezen meer dan waard is. Het prikkelt de lezer om op argumentatieve wijze na te denken over wat zelfbewustzijn nu eigenlijk is.

Tot besluit nog een woord van dank, want de heer Cassam bleek een erg vriendelijke man die zeer open stond voor vragen en commentaar en ik ben hem dan ook erkentelijk voor zijn medewerking aan dit artikel.∅

Literatuur

- Cassam, Q. (1997). *Self and World*, Oxford University Press
Hume, D. (1739-40). *A Treatise of Human Nature*, Oxford University Press; new edition 2000
Merleau-Ponty, M. (1945). *Phenomenology of Perception*, Routledge; 2nd edition 2002

Abonneren?

Studeer je geen AI aan de RuG, UM, UU, UvA of VU of heb je geen abonnement via CognAC, maar wil je wel De Connectie vier keer per jaar in de bus ontvangen voor slechts €12,50 per jaar? Abonneer je dan via: <<http://www.connectie.org>>